

Вшанування жертв нацистської окупації на Житомирщині: від радянської моделі історичної пам'яті до комеморації і меморіалізації у незалежній Україні - Житомирщина історична | інтернет-видання

 history.zt.ua/2026/04/vshanuvannia-zhertv-natsystskoi-okupatsii-na-zhytomyrshchyni-vid-radianskoi-modeli-istorychnoi-pamiaty-do-komemoratsii-i-memorializatsii-u-nezalezhnii-ukraini.html

Політика Голокосту в період нацистської окупації Житомирщини стала однією із найтрагічніших сторінок історії регіону. У містах, селищах і селах області нацисти та колабораціоністи позбавили життя десятки тисяч євреїв. Після переможного закінчення війни перед суспільством постало питання належного вшанування пам'яті загиблих громадян. Однак радянська політика пам'яті свідомо заідеологізувала це питання, позбавивши євреїв окремого місця у меморіальному комплексі жертв Другої світової війни. Тогочасна влада уникала розголосу специфіки трагедії євреїв – пам'ять про Голокост вважалася «непотрібною» для режиму.

Лише з кінця 1980-х рр., у період перебудови та гласності, описана ситуація розпочала змінюватися – поверталася, а фактично – заново формувалася історична пам'ять про знищення євреїв, в обігу з'явилися нові меморіали, тема Голокосту ввійшла до публічного дискурсу.

У цій статті здійснено спробу розглянути меморіальні заходи щодо вшанування пам'яті загиблих євреїв на Житомирщині в період незалежності. Основна увага акцентована на діяльності в регіоні міжнародного проєкту «Захистимо пам'ять».

У Бердичеві пам'ятне місце єврейського гетто розташовувалося на Червоній (Лісій) горі. Нині тут встановлено три меморіальні об'єкти: пам'ятний знак на місці єврейського гетто – 1999 р., стела Праведникам Світу – 2001 р. та Меморіал жертвам Голокосту 2019 р. [11]. Останній меморіальний об'єкт споруджений в рамках проєкту «Захистимо пам'ять», за ініціативи фонду «Меморіал убитим євреям Європи» (Німеччина, м. Берлін) та Українського центру вивчення історії Голокосту (України, м. Київ).

У Бердичеві вшанували пам'ять жертв Голокосту та відкрили тематичну експозицію просто неба. ФОТО. URL: <https://oda.zht.gov.ua/news/u-berdychevi-vshanuvaly-pam-yat-zhertv-golokostu-ta-vidkryly-tematychnu-ekspozytsiyu-prosto-neba-foto/> [Дата звернення 11 квітня 2026].

У рамках цього проєкту були встановлені меморіальні пам'ятники та інформаційні стели у 17 (дані неостаточні. – Авт.) локаціях різних областей України, де під час нацистської окупації 1941–1944 рр. відбувалися масові страти євреїв і також у трьох населених пунктах Житомирщини, в яких були вбиті роми [10, с. 6].

Окремим актом меморіалізації певної історичної події чи явища є створення музею. У Бердичеві музей історії місцевого єврейства був відкритий 18 вересня 2015 р. Частина його експозиції присвячена вшануванню та увічненню пам'яті жертв Голокосту [1].

Одним із об'єктів проєкту «Захистимо пам'ять» є пам'ятна стела в Андрушівці. Ця стела доповнила вже чинний меморіал пам'яті жертв Голокосту, який розташований на місці розстрілу нацистами в серпні 1941 р. 252 єврейських жінок і 25 дітей. Сам меморіальний комплекс складається із встановленого ще 2009 р. гранітного пам'ятника «Матері й дитини», менори та плит із іменами закатованих людей. На церемонії відкриття стели були

присутні делегація із Ізраїлю, співробітники посольства Ізраїлю в Україні, представники місцевої влади та територіальних громад, діячі єврейської спільноти, ветерани Другої світової війни та місцеві мешканці, громадськість Андрушівки та журналісти [7].

У рамках слідчих дій над колишніми колабораціоністами – службовцями місцевої допоміжної поліції, восени 1987 р. в Іванополі була здійснена ексгумація масового поховання. Проте, лише в квітні 1991 р. тут було встановлено пам'ятний камінь, з «типовим» для радянського часу написом російською мовою: «На цьому місці 29 травня 1942 р. понад 800 мирних жителів Іванополя стали жертвами німецького фашизму» [10, с. 12, 21].

Також у рамках проєкту «Захистимо пам'ять» 18 червня 2019 р. в Іванополі у парку колишнього цукрозаводу було відкрито чотириметрову прямокутну стелу з фібро-бетону, яка містить композитні панелі з інформацією про події Голокосту в селищі, а також вказано про знищення місцевих ромів. Місцевий мешканець Деонісій Совінський (1934 р. н.), який підлітком випадково став свідком тих трагічних подій, так пригадав їх: «В один з літніх днів 1942 р. ми, місцеві хлопчакі, гралися у дворі. По селу пройшла чутка, що ведуть циган, яких затримали біля села Молочки. Згодом ми побачили, як поліцаї їх провели під конвоем в будівлю колишньої районної міліції – німці там зробили жандармерію. На другий день циган повели на розстріл на територію заводу. Незадовго перед цим там розстріляли понад 20 місцевих комуністів з навколишніх сіл. Повели циган через заводські ворота. Ми, троє хлопчаків, побігли туди. Біля набережної перед війною розводили акацію, якою засаджували алеї. Ми засіли в ті зарості – і все бачили. Німці та поліції штовхали циган штиками до ями – і розстрілювали. Один з поліцаїв побачив нас і гукнув: «Тікайте, а той ще й вас застрелимо!» Ми, налякані, чимдуж втекли звідси...» [2, с. 3].

© Фонд Меморіал убитим євреям Європи

Церемонія відкриття інформаційної стели відбудеться 18 червня 2019 року.

[«Захистимо пам'ять». Місця пам'яті убитих євреїв та ромів в Україні: Іваноपіль, Калинівка, Дівошин, Колодянка, Любар. Київ, 2019, с. 11].

У ході описаних меморіальних заходів директор фонду «Меморіал загиблим євреєм Європи» Уве Ноймеркер зауважив: «Для нас було необхідним доповнити вже існуюче місце пам'яті в Іванополі новою стелою з інформацією. Відкриття стели – це день трауру за загиблими тут ромами, євреями, комуністами та військовими Червоної армії. Але водночас це й день радості – через те, що німці та українці зібралися разом, щоб вшанувати пам'ять спільно» [3, с. 136]. Важливим для моделювання сучасної української політики пам'яті є те, що попри первинність меморіалізації жертв Голокосту, увага спрямовується і на інші категорії жертв – військовополонених, радянських активістів, ромів та ін.

Ще наприкінці травня 1945 р. Любарське районне відділення Надзвичайної державної комісії із розслідування злочинів нацистів на окупованих територіях оприлюднило свої результати розслідування. У двох різних актах вказана кількість загиблих людей під час нацистської окупації від понад тисячі – до понад півтори тисячі. Перші спроби вшанування і меморіалізації пам'яті вбитих розпочалися ще за радянського часу – задокументована поминальна зустріч відбулася 1958 р., коли близько десятка людей зібралися на братській могилі в районі піщаного кар'єру. На початку 1970-х рр. місцевими євреями було

ініційовано встановлення пам'ятника у вигляді плити з червоного граніту із написом: «Радянським людям, жертвам фашизму, 1941–1945», який спорудили в 1972 р. Уже на початку 1990-х рр. на плиті викарбували Зірку Давида. У 2015 р. цей меморіал за ініціативи мешканців Любара було відреставровано [6, с. 26, 28, 30].

У ході реалізації проекту «Захистимо пам'ять» група археологів із Стаффордширського університету (Англія) в квітні 2017 р. провела неінвазійні дослідження (за канонами юдаїзму могили померлих не можна розкопувати. – Авт.) на околиці Любара, в невеликому лісі, що прилягає до села Юрівка. На цьому місці вже наприкінці травня 2019 р. встановлено інформаційну стелу та пам'ятний знак, урочиста церемонія відкриття яких була проведена 20 червня 2019 р.

© Фонд Меморіал убитим євреям Європи

Інформаційна стела біля с. Юрівка поставлена в кінці травня 2019 року.

[«Захистимо пам'ять». Місця пам'яті убитих євреїв та ромів в Україні: Іваноपіль, Калинівка, Дівошин, Колодянка, Любар. Київ, 2019, с. 21].

Меморіал убитим євреям Барашів і околиць

[Скиба П. В. Вічна Пам'ять жертвам Голокосту на Ємільчинщині. Пам'ять нетлінна: Голокост на теренах нашого краю. Наук. зб. «Велика Волинь». Матер. Міжн. наук.-краєзн. конф. (Бердичів, 13–14 верес. 2021 р.). Вип. 62 / Упоряд. П. С. Скавронський. Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2021, с. 161].

У селищі Бараші територія двох масових поховань закатованих у період нацистської окупації євреїв уже після звільнення населеного пункту частинами Червоної армії від була огорожена дерев'яним парканом, а навколо утворилися зарослі бур'янів і чагарників. Зрозуміло, що жодної пам'ятки чи меморіального знаку тут встановлено не було.

Лише 17 вересня 2019 р. завдяки проєкту «Захистимо пам'ять» на цьому місці відкрили меморіал-місце пам'яті жертвам Голокосту, який включає інформаційну стелу про події Голокосту та камінний монумент із написом [4, с. 38].

Після повернення радянської влади до села Колодянки, що на Зв'ягельщині було встановлено, що в 1941 р. тут вбито близько 250 євреїв, яких захоронили в чотирьох ямах,

за 300 м на північний захід від місцевої залізничної станції. Проте невідомо чи проводилися реальні судово-медичні дослідження. За ініціативи єврейської громади Зв'ягеля пам'ятник на цьому місці з'явився лише 1996 р. Уже 2017 р. на місцях ймовірних захоронень проводилися неінвазивні археологічні пошуки, які загалом не допомогли встановити точне розташування зафіксованих масових поховань [5, с. 42, 44, 52]. 20 червня 2019 р. у рамках проєкту «Захистимо пам'ять» поблизу вже існуючого пам'ятника була встановлена інформаційна стела [8, с. 19].

Таким чином, процес формування історичної пам'яті про події Голокосту, меморіалізація і комеморація місць пам'яті в повоєнній Радянській Україні через ідеологічні обмеження практично були відсутні. Незначний виняток із цього узагальнення представляють випадки приватної ініціативи місцевих єврейських громад, які власними силами облаштовували місця пам'яті.

Такий стан справ у питанні вшанування жертв Голокосту в усій Радянській Україні та Житомирщині, зокрема тривав до кінця 1980-х рр. Лише в період перебудови на державному та регіональному рівнях відбувалися заходи щодо комеморації та меморіалізації загиблих у період нацистської окупації євреїв. Ця робота, але вже в більшому масштабі, із залученням міжнародних організацій, закордонних представництв і посольств іноземних держав продовжується у період незалежності України. Особливо плідною у питанні меморіалізації та інформаційної складової вшанування жертв не лише Голокосту, але й інших категорій радянських громадян, які стали жертвами нацистського окупаційного режиму в Україні є діяльність міжнародного проєкту «Захистимо пам'ять». З ініціативи цього проєкту були проведені тематичні меморіалізаційні заходи та встановленні інформаційні стели на місцях масових розстрілів і захоронень у ряді населених пунктів Житомирщини.

Фінансовано Європейським Союзом. Однак погляди та висловлені думки належать лише автору та не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи Erasmus+ Програми ЄС для освіти, навчання, молоді та спорту. Ані Європейський Союз, ані орган, що надає дозвіл, не можуть нести за них відповідальності.

1. Бердичів. Музей єврейства міста Бердичева, 2016. Мій Бердичів. URL: <https://berdychiv.in.ua/бердичів-музей-єврейства-міста-берди/> [Дата звернення 10 квітня 2026]. 2. Бовкун С. Ромале, вас не забуто. Житомирщина. 2019. 25 червня. С. 3–4. 3. Бовкун С. В. Янушпільська трагедія: етапи встановлення жертв та катів. Пам'ять нетлінна: Голокост на теренах нашого краю. Наук. зб. «Велика Волинь». Матер. Міжн. наук.-краєзн. конф. (Бердичів, 13–14 верес. 2021 р.). Вип. 62 / Упоряд. П. С. Скавронський. Бердичів:

ФОП Мельник М. В., 2021. С. 127–139. 4. Брандон Р. Бараші. Життя та загибель єврейської громади. Київ : Фонд «Меморіал убитим євреям Європи»; Український центр вивчення історії Голокосту, 2019. 48 с. 5. Брандон Р. Колодянка. Життя та загибель єврейської громади. Київ : Фонд «Меморіал убитим євреям Європи»; Український центр вивчення історії Голокосту, 2019. 64 с. 6. Брандон Р. Любар. Життя та загибель єврейської громади. Київ : Фонд «Меморіал убитим євреям Європи»; Український центр вивчення історії Голокосту, 2019. 72 с. 7. В Андрушевке Житомирської області відкрили пам'ятник местным євреям, убитим нацистами, 2009. Андрушівка Інфо. Інформаційний сайт про м. Андрушівка (Житомирська область). URL: <https://andrushivkainfo.wordpress.com/2009/08/18/в-андрушевке-житомирской-области-отк/> [Дата звернення 11 квітня 2026]. 8. «Захистимо пам'ять». Місця пам'яті убитих євреїв та ромів в Україні: Іванопіль, Калинівка, Дівошин, Колодянка, Любар. Київ, 2019. 22 с. 9. Любар, Любарська ТГ, Житомирська область. [online] Захист і меморіалізація місць масових убивств євреїв України. Режим доступу: <http://protecting-memory-ua.org/liubar> [Дата звернення 17 листопада 2025]. 10. Місце пам'яті жертвам німецької окупації в Іванополі. Київ : Фонд «Меморіал убитим євреям Європи»; Український центр вивчення історії Голокосту, 2019. 24 с. 11. Пам'ятне місце та Меморіал жертвам Голокосту, 2026. Бердичів. Туристичний ресурс міста. URL: <https://travel.berdychiv-rada.gov.ua/place?id=8> [Дата звернення 11 квітня 2026].